

ОНЧЫЛМУТ

Эрвелмарий-влак марий калыкын ик эн кугу этнографий тўшкажлан шотлалтыт. Нуно Чолман энгер ден Урал курык воктене илат. Кыдал Юл гыч у верыш куснымо жап XVI курымын кокымшо пелыштыже тўнгалын да XVIII курым кыдал марте шуйнен. Эрвел кундемыште илыше марий-влак ныл изирак тўшкалан шелалтыт: *чолман марий* (кызытсе Татарстан Республикын Алабога, Агрыз, Мамадыш, Менделеевск, Кукмор да Удмурт Республикын Грах, Карагөл районла), *урал марий* (Свердловск областын Арти, Ачит, Красноуфимск, Нижнесергинский, Пермь кундемын Суксун, Кишертский, Октябрьский, Чернушинский районла), *белебей марий* (Башкортостан Республикын Бакалы, Белебей, Туймаза ден Шаран, Татарстан Республикын Актаныш, Мензелинск ден Муслим районла), *ўпö марий* (Башкортостан Республикын Балтач, Пўрö, Благовещенск, Дöртыльö, Караидель, Калтаса, Краснокам, Мишкан, Нуриман, Янаул ден моло районла)¹. Куснен кайымын тўнгал амалже семын марий-влакым виеш тынеш пуртымым (христиан верам шындараш тўнгалмым) палемдыман. Шочмо калыкын чий йўлажым аралаш шонен, нуно вес кундемыш илаш кусненыт. XIX курымын кокымшо пелыштыже эрвел кундемыште илыше марий-влакым Юл кундемыште илыше-влак деч ойыртегалтыше посна этнографий тўшка семын палемденыт.

Эрвелмарий-влакын илыш-йўлаштым финн учёный-влак эше XIX курымыштак шымлаш тўнгалыныт. 1883 ийыште финн-угор калык-влакын йылмыштым, археологийыштым, акрет годсо историйыштым да этнографийыштым шымлаш Хельсинки олаште Финн-Угор Ушемем (Suomalais-Ugrilainen Seura) почыныт. Тушеч эрвелмарий-влак деке икмыняр исследователь толын да шанче шымлымашым эртарен. Нунын коклаште археолог да этнограф Аксель Олай Хейкель дене пырля художник Агатон Рейнхольм (1884), йылмызе да фольклорист Хейкки Паасонен (1900), этнограф Уно Хольмберг Харва (1911) лийыныт. Варарак, Совет жапыште, финн учёный ден финн-угор шымлызе-влак коклаште кыл кўрлын. Угыч ты паша кодшо курымын 80-ше ийлаштыже, демократизаций жапыште, виян

каен. Тидлан көра финн шымлызе-влак Российысе этнограф-влак дене пырля финн-угор калык-влак деке экспедицийыш кошташ тўнгалыныт.

Финн шымлызе-влакын йўлаштым умбакыже этнолог, философий науко доктор, Финн Национальный тоштерын шанче пашаеҥже Илдико Лехтинен шуен. 1981, 1984, 1987, 1991, 1994 – 1998, 2001 – 2006 ийлаште тудо Марий Элыш да марий-влакын тўшкан илыме моло кундемлашке экспедиций дене коштын². 1987, 1988, 1991, 1994, 1997-1998, 2009, 2015 ийлаште тудо Пошкырт кундемыште, Свердловск областьыште, Удмуртий ден Татарстаныште эрвелмарий-влак нерген поян этнографий материалым поген. Тудын шымлымашыже марий калыкын вургемже да сōрастарыме ўзгарже дене кылдалтын. 1994 ийыште тудо марий сōрастарыме ўзгар³, а 1994 ийыште марий вургем нерген книгаҥ савыктен луктын⁴. Нине книгаҥлаште марий калыкын этнографийже нерген поян материалым муаш лиеш. Тидын деч посна экспедиций жапыште тудо музейлан моткоч шергакан экспонат-влакым поген. Пошкырт кундемыште илыше марий-влакын культурыштым шымлымашке кугу надырым пыштымыжлан 2006 ийыште Мишкан район Чорай селаште Лехтиненлан Яныш Ялкайн лўмеш премийым кучыктеныт.

Эрвелмарий калыкым шымлымашке кугу надырым пыштыше-влак коклаште эше ик финн учёный-этнологым палемдаш күлеш. Тиде – социолог, демограф, общественный науко доктор Сеппо Лаллукка. 1990 ийыште тудо, статистике ден перепись материал-влакым лончылен, Российысе эрвел-финн калык-влакын этнодемографий процессышт нерген англичан йылме дене книгаҥ луктын⁵. 1997 ийыште тиде книгаҥ Санкт-Петербургышто рушла савыктеныт. Тушто эрвелмарий-влак коклаште этнодемографий кончышым лончылымо ужашлан кугу верым ойырымо.

1997 – 1998 ийлаште С.Лаллукка эрвелмарий-влак коклаште шымлымашым, анкетированийым эртарен, полевой, статистике да архив материалым ятыр поген да, нуным иктешлен, посна книгаҥ дене савыктен луктын. Тудо эрвелмарий-влакын Руш кугыжаныш, Совет Ушем ден кызытсе Россий Федерацийыште этнический ден демографий процесс-влаклан пōлеклалтын⁷.

1987 ийыште Башкирийыште экспедицийыште улмыж годым Илдико Лехтинен полевой дневникыштыже возен:

Мыланем Культур пöрт ваиштареш ик шоҥго кова (1894 ийыште шочын) ила манын ойлышт. Тудо ике илышыж нерген каласкалыш: «Илышем пеш неле лийын, колхоз пашаште чот индыралтынам». Алима лүман каласкалышем ужар тўран тувырым да нарынчалге меж кофтым чиен. Тудым фотографироватлаш шонымемым пален налмеке, тунамак кофтыжым кудаеш да ончыласакыш ден пешметым чия. Шинчаже сайын огеш уж гынат, мыланем ончыкташ шондыкышто поян тўран солыкым кычал муо. Мый ойлымыжым кўчыкын возем, фотографироватлем, а тудо умбакыже каласкала. – Мемнан дене ожно финн-влак лийыныт. Кокшайск гыч кок финнын унала толмыж нерген авам эре ойла ыле. Иктыже эре сўретлен, а весыже ковамын вуйчиемжым налын каен. «Тиде, очыни художник Агатон Рейнхольм ден этнограф Аксел Олай Хейкель лийыныт?» шоналтышым. Алима ала-мом шондыкышто кычалеш да äкйым луктеш. Äкйй – вуеш ушалме тўрлыман вуйчием, тудын кўшыл ужашыже йыр окам кучымо, а ўлыл ужашыжым тыгыде шер да йошкар йолва дене сöрастарыме. Алима тудым ике урген да тўрлен, но икеже ик ганат чиен огыл. Äкййым ала-молан ыштен шуктым огыл, ўлыл ужашын мучашышкыже тыгыде оксам ургымо огыл. «А молан оксаже кўлеш?» йодмемлан «Йылгыжаш!» манын ваетыштыш.

Тыгай вашлиймаш 1987 ийыште шыжым лийын да финн ден марий кокласе кылым вияҥдаш сайын полшен. Информаторжо Пошкырт кундем Мишкан районысо Чорай ялыште илыше Алима Сагадеева лийын. И.Лехтинен тўн шотышто эрвелмарий калыкын тўвыра поянлыкшым шымлен, тыговым калык вургем ден ўдырамашын сöрастарыме ўзгаржылан кугу верым ойырен. И.Лехтиненын этнографий шымлымашыже Финляндий ден СССР-ын Науко Академий-влакын ваш келшен пашам ыштымыштлан көра эртаралтын.

Тыге, Финляндийысе Национальный Музейын научный пашаеҥже Лехтинен марий-влакын тўвыра поянлыкышым этнографий могырым шымлыме

йўлам умбакыже шуен. Ме палена, XIX курым мучаште – XX курым тўнгалтышыште финн учёный-влак Российысе финн-угор калык-влак коклаште пашам ыштеныт. Этнограф-влак калык илышым, йўлам, тыглай кечын илымым, пайрем-влакым шымленыт да кагазеш возен коденыт. Нуно илыш-йўла дене палыме лийыныт, религий дене кылдалтше йодыш-влакым рашемденыт. Финн-угор проектым Финн-Угор Ушем вуйлатен. 40 ий жапыште финн учёный-влак Руш кугыжаныште илыше финн-угор калык-влакын йылмыштым, культурыштым да историйыштым шымленыт. Паша лектышыштым финн, немыч да англичан йылмыла дене возымо диссертаций ден монографийлаште кучылтыныт. Тидыже Российыште илыше калык-влакын культурыштым тўнямбал кўкшытыш нўлталаш полшен. Экспедицийлаште финн-влаклан лишыл улшо родо-тукым калык-влакын культурыштым да илыш-йўлаштым почын пуышо поян йылме материал погалтын. Финляндийысе Национальный Музейын финн-угор коллекцийыштыже 13 000 ўзгар аралалтеш. Тушко тўн шотышто тўрлў калык вургем ден тўрлымў арвер-влак пурат. Коллекцийыште марий калыкын 1883 – 1884 ийлесе тўвыражым да илыш-йўлажым чын почын пуышо сўрет-влакат аралалтыт. Историй да этнографий могырым нуно моткоч шерге улыт.

1990 – 2005 ийлаште Финляндийысе да Российысе финн-угор тоштер-влакын пырля пашам ыштымышт

1990-ше ийла гыч тўнгалын Финляндийын Музей Ведомствыжо Российысе финн-угор регион-влакын тоштерышт дене кылым саемдыме пашам тўнгалын. 1990 – 1994 ийлаште Ведомство финн-угор республикла гыч мийыше музей ден шымлыше институт-влакын шанче пашаеҥыштым ий еда вашлшийын, нуным 20 кече ончен. 1994 ий гыч келшен пашам ыштымаш кумдаҥын да пенеҥыдемын. Тидыже Ведомствын финн-угор республикла ден автономный округла гыч мийыше музей директор ден этнограф-влаклан научный курсым эртарыме дене кылдалтын, Ведомствын да Финляндийысе музей-влакын паша опытышт дене палдарен. Курс Российысе финн-угор

калык-влакым да нунын культурыштым вияҥдаш полшымо шотышто Программе дене келшышын эртаралтын.

Икымше этапыште, 1994 – 1999 ийлаште, научно-практический курс-влак ий еда Хельсинки олаште лийыныт. 1996 ийыште тўнямбал семинар Коми Республикын Калыкле музейыштыже эртен. Шанче-практик вашлиймаш-влак деч вара Финляндийыште кок книга савыктеныт: Российысе финн-угор музей-влак нерген справочник (Helsinki, 1999) да Марий, мордва да удмурт-влакын культурышт нерген энциклопедий (Helsinki, 2005). «Финно-угроведений» (1998) журналыште Российысе финн-угор калык-влакын тоштерышт нерген музейлан пӧлеклалтше рушла статья-влак савыкталтыныт. Вич ий жапыште, 2000 – 2006 ийлаште, Музей Ведомство кўлешан теме-влак дене ятыр научный семинарым эртарен. Тушто мультикультурность да толерантность, тоштерыш у еҥ-влакым кумылаҥдыме да музей ден школ-влак коклаште пырля келшен пашам ыштыме нерген йодыш-влакым каҥашеныт. 2007 – 2014 ийлаште вашкыл утларак вияҥын. Тиде жапыште Т.Евсеев лўмеш Марий Эл Республикын Национальный музейже, Кузубай Герд лўмеш Удмурт Республикын Национальный музейже, С.Д.Эрзя лўмеш Мордва Республикын изобразительный искусство тоштер ден Мордва республикын ушымо краеведческий музейже пырля ик проект почеш пашам ыштеныт. Нуно *«Финн-угор калык-влакын тоштерлаштышт аралалтыше поянлык. Тоштерлаште шуко йылман да шуко тўвыран кончыш»* (*Культурное наследие финно-угорских народов в музеях. Мультиязычность и мультикультурность в музеях*) мега-проект кышкарыште караван выставкым ямдыленыт. Проектлан оксам Финляндийын Культур Фондшо ойырен, а тудым илышыш шыҥдарыме пашам Культур музей (Хельсинки) шуктен. «Кум тотем» лўман караван выставкын лектышыже тыгай лийын: марий, руш, удмурт, мордва (эрзя да мокша) йылмыла дене выставкын каталогшым савыктен луктыныт да финн-угор музей-влакын сайтыштым ыштеныт (www.fumus.ru).

Йыр улшо тўвыран эре вашталтмыжлан көра тоштерын задачижат вашталтын. Кызыт музейын күлешлыкше моткоч кугу, но тудын коллекций ден выставке-влакым ончымо йөнжө шагалрак. Сандене тачысе кечын электрон выставке-влак пеш күлешан улыт. Тиде амал дене проект почеш Марий Эл Республикын Национальный музейжын сайтыштыже (www.fumus.ru/mariwoman/) «Марий үдырамаш» / *The Mari Woman* электрон выставкым ыштыме. Интернетлан келшыше выставкым ышташ Финляндийын Культур Фондшо полшен.

Финляндийын Музей Ведомствыжо В.М.Васильев лүмеш Йылмым, литературым да историйым шымлыше марий институт денат пырля пашам ыштен. Марий, мордва да удмурт-влакын калык культурышт нерген энциклопедийым (Хельсинки, 2005) ямдылымаште шанче институтын пашаеҥже-влак, этнограф Т.Л.Молотова ден Г.А.Сепеев тыршенит. 2000 – 2006 ийлаште гендерный шымлымаш дене кылдалтше проектым илышыш шыҥдарыме. Шымлымашым Марий Элысе Морко кундемын Унчо вельштыже эртарыме. Проект финн этнолог, философий науко доктор-влак Илдико Лехтинен ден Хелена Руотсалан вуйлатымышт почеш ышталтын. Тиде пашаште тыгак Хельсинки ден Турку университетлаште тунемше студент-влак тыршенит. Нуно Марий Элысе марий яллаште этнографий дене полевой практикым эртенит. Марий кундем гыч тиде проектыш МарНИИЯЛИ-н этнологий пөлкакжым вуйлатыше Тамара Молотова ушнен. Пырля ыштыме пашам иктешлымеке, И.Лехтинен марий үдырамаш нерген «*Ош ўмын үдыржө-влак. Марий үдырамаш модернизаций корнышто*» (2009) книга савыктен луктын. Тиде – марий үдырамаш нерген икымше гендерный шымлымаш.

Книгам ямдылыме паша 2009 ий марте шуйнен. 2009 ий августышто И.Лехтинен Марий Эл Республикысе Национальный музейын директоржын алмаштышыже Надежда Большова да этнографий пөлкан шанче пашаеҥже Дмитрий Байдимиров дене пырля Башкортостан Республикысе марий яллаште экспедиций дене миен. 2009 ий шыжым музей пашаеҥ-влак Мишкан

районышто «Кум тотем» караван выставкым ончыктеныт. 2015 ийыште, кенжежым, Татарстанысе марий-влакын тўвыра поянлыкышт дене палыме лияш йөн лекте. Экспедицийыште МарНИИЯЛИ-н этнологий пөлкажым вуйлатыше Тамара Молотова, Т.Евсеев лүмеш Национальный музейын этнографий пөлкажым вуйлатыше Дмитрий Байдимиров да ты пөлканак кугурак шанче пашаеҥже Анастасия Айгузина, Хельсинки университетын доцентше, этнограф Илдико Лехтинен лийыныт. Экспедиций И.Лехтиненын грант оксаж дене эртаралтын.

Финляндий могырым РАН УНЦ-ын Р.Г.Кузеев лүмеш Этнологий институтшын этнографий пөлкажын пашаеҥже-влак Татьяна Миннихметова ден Ранус Садиковлан, В.М.Васильев лүмеш Йылмым, литературым да историйым шымлыше марий институт ден Т.Евсеев лүмеш Марий Национальный музейлан пырля пашам ыштымылан да полшымылан чон почын кугу таум ойлена. Финн учёный-влаклан эрвелмарий-влакын илыме кундемыштышт экспедицийым эртараш йөнным ыштымылан РАН-ын член-корреспондентше, кумдан палыме пошкырт этнолог Раиль Кузеевлан посна таумутым каласена.

Таумутым тыгак Т.Евсеев лүмеш Марий Национальный музей фондын тўн аралышыже Роза Кабановалан ойлена. 1981 ийыште тудо, директор Мария Матукован разрешенийже почеш, И.Лехтиненлан музей фондышто аралалтше материалым пуэн. Чон гыч лекше таумутым музей директор Анатолий Муравьев ден тудын алмаштышыже Надежда Большовалан каласена. 2007 – 2013 ийлаште нуно Финляндийын Культур Фондшо ден Культур Музейжын мега-проектышкыже кугу кумыл дене ушнышт. Музей пашаеҥ-влакын полшышты деч посна мемнан пырля ыштыме проектна кагазеш гына кодын кертеш ыле. Кө проектым илышыш пурташ да экспедицийым эртараш полшен, чылаштан кугу тау. Нунын тыршымышты дене аклаш лийдыме кугу паша ышталтын.

Финляндийын Культур Фондшо ден Финн-Угор Ушемлан окса полшышым пуымыштан посна таум ойлыман. Нунын ойырымо шийвундышты дене ме

шымлымашым эртарен, полевой экспедицийыш лектын да тиде книгам савыктен кертна.

Кызытсе глобализаций жапыште калык тўвыра сферыште тўрлө сынан вашталтыш-влак вашлиялтыт – калык илыш-йўлам ончыктышо ик формо йомеш, весе, мўнгешла, угыч илышыш пўртылеш да, у формо ден сыным налын, калык коклаште вияґаш тўґалеш. Эрвелмарий-влакын тўвыраштым кужу жап пырля шымлымеке, И.Лехтинен ден марий этнограф-влакын эрвелмарий-влакын тукум гыч тукумыш куснышо моткоч оґай да поян йўлашт да кызытсе илышышт нерген книгам савыкташ шонымаш шочын. Книгаш тўрлө темылан пўлеклалтше очерк-влакым чумырымо. С.Лаллуккан кумда очеркше эрвелмарий-влакын акрет годсо жап гыч тўґалын тачысе кече марте эртыме корнышт, пўрымашышт да демографий процессыштым почын пуа. Д.А.Байдимиров шке возымаштыже эрвелмарий-влакын пўртым да тудын воктенсе оралтым чоґымым рашемда. Калык вургем ожно могай лийын да кызыт тудо кузерак аралалтын, тиде йодышлан И.Лехтиненын очеркше вашмутым пуа. Эрвелмарий-влакын религий дене кылдалтше йўла нерген шымлызе Т.Л.Молотова воза. Еш илыш-йўла дене кылдалтше ик эн кугу пайремлан эрвелмарий сўан шотлалтеш, ты радамыш аза шочмо йўламат пурташ лиеш. Поян сўан йўлам Л.Ямурзина келгын шымлен гын, икшыве шочмо дене кылдалтше темым Т.Молотова почын пуэн. Н.С.Поповын шымлыме темыже эрвелмарий-влак коклаште гына аралалт кодшо да пытартыш жапыште шкешотан брендыш савырныше «Кандыра» куштымашлан пўлеклалтын.

Книга историк, этнограф, фольклорым шымлыше, туныктышо ден студент-влаклан, тыгак марий калыкын эртыме корныжым да тўвыражым палаш тыршыше-влаклан темлалтеш.

Илдико Лехтинен, Хельсинки
Тамара Молотова, Йошкар-Ола